

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ «ՎԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ» ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

ԼԵՒՈՆ ԽԱՉԻԿԵԱՆ

Հայաստանում քրիստոնէութեան տարածման ու պետական կրօն յայտարարուելու պատմութեան մասին առկայ սկզբնաղբիւրները, մեծ չափով նաեւ նոյն այդ հարցերին նուիրուած ուսումնասիրութիւնները՝ խարսխուած են հայ գրականութեան սկզբնաւորման տարիներին հիւսուած եւ հետագայ ժամանակներում ճոխացուած ու գունազարդուած աւանդութիւնների վրայ: Դրանց պատմա-բանասիրական հիմնաւոր վերլուծութիւնը՝ գիտութեան արդի պահանջներին համապատասխան, նոր է սկսւում. առ այսօր դեռեւս չեն որոշուել այն ուղիները որոնցով Հայաստան են ներթափանցել քրիստոնէութեան վարդապետութեան գաղափարները, չեն ճշգրտուել ժամանակագրական շատ հարցեր, չեն պարզաբանուել յոյն եւ ասորի քարոզիչների ազդեցութեան իրական ոլորտները, նրանց եւ հայ հոգեւոր գործիչների միջեւ տեղի ունեցած գօտեմարտերի քաղաքական եւ տնտեսական շարժառիթների հետ աղերսուող բազմաբնոյթ հարցերը եւ այլն:

Շատ խոչընդոտներ կան սրանց գիտական պարզաբանման ճանապարհին, որոնցից ամենախոչորը, թերեւս, կապուած է աղբիւրների ուսումնասիրութեան արդի վիճակի հետ:

Հայոց դարձի ամենահեղինակաւոր սկզբնաղբիւրը, ինչպէս յայտնի է, Ագաթանգեղոսի մատեանն է, որ հասել է մեզ Ե. դարի կէսերին իրագործուած եւ հետագայում նոր յաւելումների ենթարկուած հայերէն խմբագրութեամբ. ինչպէս նաեւ յունարէն, արաբերէն ու այլ լեզուներով կատարուած ընդարձակ ու համառօտ մի շարք թարգմա-

նութիւն-խմբագրութիւններով: Եւ եթէ մանրակրկիտ ու արդիւնաւէտ աշխատանք է կատարուած այդ խմբագրութիւնների (մասնաւորապէս յունարէն ու արաբերէն փոփոխակների) փոխադարձ առընչութիւնները որոշելու, աղաւաղուած տեղիները ճշգրտելու եւ աղբիւրագիտական այլ հարցեր պարզաբանելու տեսակէտից, շատ քիչ բան է արուած առ այսօր պատմա-քննական խորագնին ուսումնասիրութիւնների ճանապարհով քրիստոնէութեան տարածման հետ կապուած հրաշապատումները պեղելու, պատմականն ու իրականը առասպելականից ու հետագայ գունագարդումներից զատելու ու զտելու ուղղութեամբ: Նոյնը կարելի է ասել նաեւ հայոց դարձի եւ հայոց եկեղեցու կազմաւորման շրջանի վերաբերեալ տեղեկութիւններ պարունակող ուրիշ աղբիւրների ուսումնասիրութեան արդի վիճակի մասին:

Այդ աղբիւրների շարքում կան ինչպէս ամբողջական ու մեծ պատմագրքեր (օր. Յովհ. Մամիկոնեանի եւ Ստ. Օրբելեանի պատմութիւնները), այնպէս էլ ավարտուն պատմագրական «մանրապատումներ» (օր. «Պատմութիւն Գետարգել Սուրբ Նշանին», «Պատմութիւն Խաչկավանից», «Յիշատակագրութիւնք Եպիսկոպոսաց Առաքելական Վիճակիս Արտագու» եւ այլն), որոնք կոչուած լինելով պատասխանելու հեղինակին ու նրա միջավայրին յուզող մէկ հարցի՝ յաւակնում են ներկայանալ իբրեւ պատմական վաւերաթուղթ եւ ըստ այդմ լրացնել կամ ուղղել տուեալ հարցի շուրջ եղած պատմական գրաւոր ու բանաւոր տեղեկութիւնները:

Պատմագրական այս մանրապատումներից շատերը հայ քրիստոնէական գրականութեան ամենահռչակաւոր մատեանին՝ Ագաթանգեղոսին իրականում առընչուած են ոչ թէ նրանով, որ ընդլայնում են մեր պատկերացումները վերջինիս նկարագրած պատմական իրականութեան շուրջ, այլ նրանով, որ Ագաթանգեղոսի համեմատ դրանք որոշ չափով իրենց ականդական հիմքում ներկայացնում են միկրոդարձերի պատմութիւններ: Լինելով յօրինովի գրուածքներ, իրենց հիմնական մասով նրանք զուրկ են պատմական հիմքից ու բնաւ չեն կարող արժանահաւատ սկզբնաղբիւրի դեր կատարել՝ վերականգնելու ու մեկնաբանելու համար այն ժամանակաշրջանի երեւոյթները, որն արտացոլում է: Ընդհակառակն, նշուած «պատմութիւն»ները, իբրեւ պատմական սկզբնաղբիւր շատ կարեւոր եւ արժեքաւոր են այն ժամանակաշրջանի պատմութեան համար, որում իրենք ստեղծուել ու գրաւոր կեանքի են կոչուել, իսկ իբրեւ գրական յուշարձաններ, նրանք, անկասկած, արժանի են յատուկ ուշադրութեան նաեւ այն բանի համար, որ օգնում են մեզ ճիշդ ըմբռնելու եւ բացատրելու որոշ կարեւոր յուշարձանների (օր. «Տարօնի Պատմութեան») գրական տիպը:

Խնդրոյ առարկայ «պատմութիւն»ները իրենց տարատեսակներով շատ տարածուած են եղել ողջ քրիստոնէական աշխարհում: Քննենք այդ տարատեսակներից մէկը՝ «Վանից Պատմութիւն»-ը:

«Վանից Պատմութիւն» ընդհանուր խորագրի տակ դիւրութեամբ կարող են համախմբուել միջնադարեան մատենագրութեան մէջ ուրոյն տեղ գրաւող եւ իրենց մեծագոյն մասով յօրինովի ու առասպելական այն «պատմութիւն»ները, որոնց նպատակն է եղել սրբագործել վանական ու եկեղեցական նշանաւոր հաստատութիւնների գոյութիւնը՝ նրանց հիմնարկութիւնը վերագրելով անցեալի քաղաքական ու եկեղեցական հեղինակաւոր գործիչների, օժտելով նրանց Քրիստոսի, առաքեալներից մէկի կամ մի քանիսի, Աստուածամօր, ինչպէս եւ ուրիշ այլ սրբի մասունքներով, հրաշապատում զրոյցներ հիւսելով նրանց մասին: Այդ «պատմութիւն»ներից շատերի մէջ ուշագրաւ տեղ են գրաւել վանական հաստատութիւններին պատկանող կամ նրանց ախորժակը գրգռող անշարժ ու շարժական, կալուածքների, նրանց հոգեւոր ենթակայութեան տակ գտնուող շրջանների ու բնակավայրերի, միջնադարեան քրիստոնեայ հաւատացեալների կողմից պաշտամունքի առարկայ հանդիսացող սուրբերի մասունքների թուարկութիւնը: Եւ այս բոլորը սրբագործուել է սուտ ու պատիր կալուածագրերով, նշանաւոր անձանց վերագրուած նուիրաբերական կեղծ հրովարտականերով-արձանագրութիւններով, յանձնարարական նամակներով եւ այլն:

Եւրոպական միջնադարեան գրականութեան մասնագէտները վաղուց ի վեր ուշադրութիւն են դարձրել այս կարգի «պատմութիւն»ների վերոնշեալ ֆունկցիոնալ առանձնայատկութիւնների վրայ, բացայայտել նրանց ժանրային առանձնայատկութիւնները:

Հայ միջնադարեան գրականութեան մէջ եւս կան բազմաթիւ վանքերի, խաչերի ու այլ սուրբ համարուած մասունքների մեծ ու փոքր «պատմութիւն»ներ՝ իրենց ժանրային տարատեսակներով ու երբեմն մէկից աւելի խմբագրութիւններով: Սակայն նրանք ըստ մեծի մասի յատուկ պատմա-գիտական քննութեան չեն արժանացել: Աւելին, արտաքին երեւոյթով պատմագրական երկերին ազգակից նկատուող այդ «պատմութիւն»ները բանասիրական աշխատանքի անհրաժեշտ փորձ ու բաւարար հմտութիւն չունեցող որոշ մասնագէտների կողմից քննարկութեան նիւթ են դարձել որպէս ճշգրիտ պատմական գրուածքներ՝ դուռ բացելով արտառոց թիւրիմացութիւնների:

Ահա, նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ սոյն յօդուածով փորձելու ենք ընդհանուր գծերով բնութագրել հայկական «Վանից Պատմութիւններ»ը քննութեան նիւթ դարձնելով բազում յուշարձաններից միայն մէկ բնորոշ օրինակ, համոզուած լինելով որ դրանք բոլորը ոչ միայն արժանի են աւելի հանգամանալից պատմա-բանա-

սիրական ու գրականագիտական ուսումնասիրութեան, այլ եւ վաղուց հասունացել է այդ կարգի գրուածքների հաւաքման, գիտական մշակման եւ հրատարակման ժամանակը:

Հայ միջնադարեան եպիսկոպոսական աթոռների, վանական ու եկեղեցական հաստատութիւնների գունազարդուած ու առասպելախառն պատմութիւնները տարբերուած են միմիանցից իրենց ծաւալով, կառուցուածքով ու պարունակած նիւթերով: Աւանդական «կոնդակ Վանից» կոչուող եւ նոյն կաղապարով ձուլուած ժապաւէնաձեւ նմուշներին առընթեր (այդպիսիք տարածուած են եղել յատկապէս Վասպուրականի շրջաններում), ստեղծուել են նաեւ աւելի ընդարձակ ու բովանդակալից «պատմութիւն»ներ, որոնց մէջ տուեալ հաստատութեան հիմնարկէքի շինծու պատմութեան հետ միասին, կարեւոր տեղ է յատկացուել նաեւ կեղծ, վաւերական ու արժեքաւոր կալուածագրերի, նուիրաբերական արձանագրութիւնների եւ այլ փաստաթղթերի (այդպիսին է, օրինակ, Սանահնի վանքի նշանաւոր «քոթուկ»): Քիչ թիւ չեն կազմել նաեւ խաչափայտի մասունքների եւ այլ «սրբութիւններ»ի մասին յերկրուած պատմութիւնները, որոնք եւս վերջին հաշուով շրջանառութեան մէջ են դրուել վանական հաստատութիւնների կողմից, իրենց հեղինակութիւնը բարձրացնելու, ուխտաւորներ շահելու, նոր շարժական ու անշարժ կալուածքներ ձեռք բերելու յոյս-նպատակով:

Առաւել մեծ չափով դրանք պահպանուել են կամ դրանց գոյութեան մասին տեղեկութիւններ են հասել մեզ Վասպուրականի եւ Տարօն-Տուրուբերանի շրջանների վանական հաստատութիւններից:

Որքան էլ տարբեր են դրանք իրենց կառուցուածքով ու բովանդակած նիւթերով, բոլորն էլ, գրեթէ անխտիր (մի-երկու տարբերութիւնների մասին առիթ կ'ունենանք արտայայտուելու), իրենց սկզբնաւորութիւնը փորձում են առընչել կամ թաղէոս ու Բարթողիմէոս առաքեալներին, կամ էլ՝ Գրիգոր Լուսաւորչին ու Տրդատ Թագաւորին: Քիչ չեն օրինակները, երբ Հայաստանում քրիստոնէութեան տարածման այդ երկու շրջանների աւանդական գործիչների կեանքն ու ձեռնարկած շինարարական աշխատանքները կամրջուած են միմիանց, եւ Գր. Լուսաւորիչը հանդէս է գալիս որպէս առաքեալների գործի շարունակող, նրանց հիմնադրած հաստատութեան վերաշինող, ծաղկեցնող կամ սուրբ մասունքներով օժտող:

Հնագոյններից մէկը պէտք է համարել Հոգեաց վանքի¹ Տիրամօր պատկերի մասին ընդարձակ պատմութիւնը, որ վերագրուած է Մովսէս Խորենացուն²:

Մանօթանանք նրա բովանդակութեանը: «Պատմութեան» սկզբում տրւում է Աստուածածնի ազգաբանութիւնը, որ արտագրուած լինելով թարգմանական ինչ-որ գրուածքից, ինքնուրոյն արժէք չի ներկայացնում: Ուշագրաւ մասն սկսւում է այն տեղից, ուր պատմում է, որ իբր Քրիստոսի առաքեալները հաւաքւում են Տիրոջ յարութիւնից յետոյ եւ խնդրում Տիրամօրը կիպարիսի փայտից պատրաստուած մի տախտակ մօտեցնել իր դէմքին, որպէսզի դէմքը տպագրուի այդ տախտակի վրայ եւ այդ պատկերը «լիցի բժիշկ վիրաւորելոց եւ նշխար հաւատացելոց», մասնաւորապէս՝ ունենայ բորոտութեան ակտը բուժելու յատկութիւն: Այդպէս էլ լինում է: Աստուածածնի մահուանից յետոյ, առաքեալներից Բարթողիմէոսը, որ թովմայի հետ մէկտեղ Հնդկաստան մեկնած լինելով՝ այդ հաւաքին ներկայ չէր գտնուել, վերադառնում է Երուսաղէմ եւ յոյժ վշտանում Աստուածածնին կենդանի չգտնելով, նաեւ նրա գերեզմանը դատարկ տեսնելով: Միւս առաքեալները ի միութարութիւն իրենց ընկերոջ, Բարթողիմէոսին են նուիրում այդ հրաշագործ պատկերը:

Բարթողիմէոսը Սուրբ Հոգու հրամանով մեկնում է Հայաստան, քանի որ լուր է ստանում Սանատրուկ թագաւորի կողմից Արտազ գաւառում Թադէոս առաքեալի սպանութեան մասին: Գալիս է Անձեւացեաց գաւառի Դարբնաց քար կոչուող վայրը՝ հեթանոսական պաշտամունքի մի կեդրոն, հալածում է կոռց պաշտօնեաներին, խորտակում Անահիտի արձանը ու խաչ կանգնեցնում այն լեռան վրայ, ուր գտնւում էր Դարբնաց քարի քուրան (ըստ երեւոյթին՝ պաշտամունքի սեղանը, կամ հրաբխային ինչ-որ խառնարան): Այդ նոյն վայրում Բարթողիմէոս առաքեալը կառուցում է փոքրիկ եկեղեցի յանուն սուրբ Աստուածածնի, նրա մէջ ամփոփելով Տիրուհու պատկերը, որ շնորհում է այդ վայրերում ապաստանած սուրբ կանանց: Կառուցում է նաեւ վանական խրճիթներ եւ իր աշակերտ-

1. Հոգեաց վանքը գտնուել է Վանից 10 - 12 ժամ հեռաւորութեան վրայ, պատմական Անձեւացեաց գաւառում:

2. Գրուած է որպէս պատասխան Սահակ Արծրունի իշխանի հարցման եւ օժտուած է այսպիսի ընդարձակ խորագրով. «Պատասխանի բղթոյն Սահակայ. յորում են քանի մարգարէականք եւ վասն փոխման Աստուածածնին թէ որպէս եղի կամ որպէս շնորհեցաւ անարատ տիպ պատկերին ի փայտն, եւ թէ յոր ձեռն եւ զինչ եղի պատճառք խնդրոյն կամ թէ յումմէ քերաւ ի Հայաստանս՝ Սրբոյ Հօրն Մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք, Վեներտիկ, 1865, էջ 281 - 296:

ներից քահանայ կարգում ու տեղին անուանում Հոգեաց վանք՝ «յանուն Տիրամօրն եւ Սուրբ Կուսին»:

Բարթողիմէոսը, այնուհետեւ, սկսում է իր քարոզչութիւնը Հայաստանի տարբեր շրջաններում ու նահատակում է Ուրբանոս քաղաքի Բատմա կոչուած տեղում:

Հետագայում Հոգեաց վանքը ընդարձակում է Գրիգոր Լուսաւորիչը: Առաքեալի շինած խաչը Լուսաւորիչը իր ձեռքն է առնում եւ գործածում մինչեւ ճգնաւորական կեանքին նուիրուելը, ապա նոյն այդ խաչը դրում է Տրդատ Թագաւորի գերեզմանի վրայ: Իսկ Հոգեաց վանքի Աստուածամօր պատկերը, ինչպէս գրուած է «պատմութեան» մէջ՝ «կայ մինչեւ ցայսօր Ժամանակի, յորում բժշկութիւնք լինին, եւ ուրախութիւնք ոչ սակաւք: Եւ լուսաւորէ զախտացեալս ամենայն, որ զան առնա հաւատով եւ յոյսով...»:

Այս գրութիւնը, անտարակոյս, համասեռ «պատմութիւն»ների հետ միասին, միջնադարեան արձակի ուշագրաւ նմուշներից մէկը կարող է համարուել եւ արժանանալ բանասէրների ու գրականագէտների ուշադրութեան:

Սակայն շատ դիւրին է ապացուցել որ Բարթողիմէոս ու Թագէոս առաքեալների, Սանատրուկ Թագաւորի, այնուհետեւ Գրիգոր Լուսաւորչի ու Տրդատի անունների շուրջ հիւսուած այս գրուածքը պատմական եղելութիւնների հետ առնչութիւն չունի եւ, ի հարկէ, ոչ մի կերպ չի կարող շահկապուել Մովսէս Սորենացու անուան հետ: Աւելին, այս «պատմութեան» մէջ կան անսքող ակնարկներ, որոնք հնարաւորութիւն են ընձեռում մերձաւորապէս որոշելու թէ երբ եւ ինչ նպատակով է շրջանառութեան մէջ դրուած այս «պատմութիւն»ը:

Ինչպէս յայտնի է, Գ-րդ դարի կէսերին հասունացել էին պայմաններն արաբական տիրապետութեան դէմ հայ ժողովրդի մղած դարաւոր պայքարը յաջողութեամբ պսակելու:

Իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին 875 թ. իւրայինների կողմից արդէն ճանաչուեց որպէս Հայաստանի Թագաւոր: Արաբական տիրապետութեան կեղրոն Դուին քաղաքը, նոյնպէս, գրաւուեց Աշոտի կողմից ու արաբ վերջին ոստիկանը անփառունակ վտարուեց Հայաստանից: 886 թ. Հայաստանի անկախութիւնը ճանաչուեց նաեւ հարեւան պետութիւնների կողմից, մեծ հանդէսներով Աշոտ Բագրատունին օծուեց Հայաստանի Թագաւոր:

Օտար լծի դէմ նոյն այդ տասնամեակներին յամառ մարտեր էին մղում նաեւ Պատմական Հայաստանի այլ նահանգներում, մասնաւորապէս Վասպուրականում՝ Արծրունի իշխանների գլխաւորութեամբ: Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց նախարարութիւնների միջեւ մրցակցութիւն է սկսում առանձին շրջանների, մասնաւորապէս

Նախնականի համար՝ արարները փորձում են ի շահ իրենց օգտագործել հայ աւատապետների հակամարտութիւնները: Գագիկ Արծրունուն 908 թ. արքայական թագ է տրուում, որով եւ նոր դժուարութիւններ են ստեղծուում Բագրատունեաց իշխանութեան ներքոյ ողջ Հայաստանի միաւորման համար:

Մովսէս Խորենացուն վերագրուած եւ քննարկման ենթակայ «Հոգեաց Վանքի Պատմութիւն» գրուածքը շարադրուած պէտք է լինի 9-րդ դարի 70-80-ական թուականներին, Արծրունեաց իշխանութեան սահմաններում ապրող եւ Արծրունի իշխանների քաղաքական նկրտումների ջատագով մի հոգեւորականի կողմից, որի քաղաքական երազանքն է եղել Հայաստանի անկախութիւնը երկու հզօր իշխանութիւնների՝ Բագրատունիների եւ Արծրունիների համերաշխութեան ու ձեռնուկութեան պայմաններում:

«Պատմութիւն»ը, ինչպէս ասել ենք արդէն, շարադրուել է որպէս «պատասխանի թուղթ» Սահակ Արծրունու հարցման: Այդ Սահակ Արծրունին, ըստ գրուածքի հեղինակի, եղել է Խորենացու մեկենաս Սահակ Բագրատունու ժամանակակիցն ու մերձաւորը: Խորենացին, ինչպէս յայտնի է, կատարելով Սահակ իշխանի պատուէրը, շարադրում էր «Հայոց Պատմութիւն»ը եւ մաս առ մաս առաքում այլ վայրում գտնուող իշխանին:

Ըստ «Հոգեաց Վանքի Պատմութեան» ներածական թղթի, երկու Սահակ իշխանները՝ Բագրատունի եւ Արծրունի, այդ ժամանակ գտնուում էին հենց Նախնական քաղաքում³, այսինքն այն վայրում, որ կառուխնձոր էր դարձել Հայաստանի քաղաքական ուժերի համար 9-րդ դարի երկրորդ յիսնամեակում:

Ըստ գրուածքի հեղինակի, այդպէս չէր, սակայն, Մովսէս Խորենացու երանելի ժամանակներում, երբ թշնամանքի ու բախման պատճառ հանդիսացող այդ նոյն քաղաքում համերաշխօրէն գրուցում եւ գրքերի ընթերցանութեամբ էին զբաղուում երկու հզօր իշխանները: Սահակ Արծրունին անմիջապէս ծանօթանում էր Մ. Խորենացու գրած «Հայոց Պատմութեան»-ը («գգրեալ գիրս Բագրատունեաց իշխանին, զգրեալս ի քէն ընթերցաք, եւ ուսաք զուսմունս հայկական ազանցս հայոց, զմեր նախնեաց գալ յայս երկիր» եւ այլն, այսպիսի տողեր է,

3. Այս «պատմութեան» որոշ ձեռագրեր ունեն ուշագրաւ այսպիսի խորագրեր. «Թուղթ Սահակայ մեծի իշխանի սպարապետի առ Մովսէս Խորենացի վարդապետ յորս եւ բանք Սահակայ Բագրատունույ, ի միում տեղուց իննելով ի Նախնականի», կամ՝ «Թուղթ Սահակայ Արծրունույ եւ Սահակայ Բագրատունույ՝ իշխանաց, առ Մովսէս Խորենացի, ի միում տեղուց իննելով ի Նախնականի», տես՝ Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Մասն Ա., Վեներտիկ, 1901, էջ 52:

իբր, ուղղում Մ. Խորենացուն Սահակ Արծրունի իշխանը⁴), եւ իր հերթին պատուիրում հայոց պատմահօրը գրիչ վերցնել, այս անգամ արդէն Արծրունեաց աշխարհի նշանաւոր սրբավայրերից մէկի «պատմութիւն»ը շարադրելու համար («Այլ կամիմք ուսանել ի քէն զսքանչելագործութիւն պատկերին, որ յանուն Տիրամօրն կայ ի Հոգեաց վանս...»):

Մ. Խորենացին, ի հարկէ, սիրով պէտք է ընդառաջէր Արծրունի իշխանի ցանկութեանը, եւ այդ «պատմութիւն»ը իր նպատակին հասած չէր լինի, եթէ մեզ անյայտ հեղինակը Մ. Խորենացու անունից շարադրած չլինէր Արծրունիներին փառաբանող այսպիսի տողեր. «Քեզ ասեմ իշխանդ Արծրունեաց, եցոյց ինձ տէր, զի յորդուց քոց երեք եղբարք վասն Քրիստոսի ի մահ մատնեալք, երկուքն արեամբ վկայք լինին Քրիստոսի, եւ մինն վրիպեալ ՚ նոցանէ եւ ոչ յայսմ վայելէ: Վասն նոցա Աստուած զթագն թագաւորին Սենեքերիմայ յորդիս քո դարձուցեալ յերկարածգէ յերկրի»:

Արդ՝ ինչ պատմական դէպքերի մասին է «մարգարէանում» Խորենացին, կամ ինչի մասին ակնարկում գրուածքի իրական հեղինակը վերոյիշեալ տողերով:

Գազիկ Արծրունու երեք որդիները՝ Սահակը, Համազասպը եւ Մերուժանը, արարների դէմ պայքարող ուժերի առաջամարտիկներից էին: Եզդի ոստիկանը ձերբակալում է նրանց, տանում Պարտաւ եւ պահանջում կրօնափոխ լինելով՝ ազատուել, կամ նահատակուել: Սահակն ու Համազասպը մերժում են հաւատափոխութիւնը եւ սպանում են շարաշար («սրով զգլուխսն բարձեալ եւ ապա զփայտէ կախեալ» — գրում է Ասողիկը⁵): Իսկ Մերուժանը մահմետականութիւն է ընդունում, իշխանութեան կոչում, սակայն սպանում է Դաւիթ Մամիկոնեանի կողմից, ուստի «վրիպեցաւ նաեւ յերկնաւորէն», — ինչպէս գրուած է նրանց վարքի մէջ⁶:

Սահակն ու Համազասպը որպէս քրիստոնէութեան համար նահատակուած հերոսներ՝ սրբացուել են հայոց եկեղեցու կողմից, նրանց յիշատակը յաւերժացուել է նաեւ Աղթամարի Սուրբ Խաչ տաճարի հարաւային պատի աջ կողմում, ուր այսօր էլ պահպանուել են նրանց գեղեցիկ խորաքանդակները, համապատասխան մակագրութիւններով⁷:

4. Տես՝ Սրբոյ Հօրն Մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք, էջ 281:

5. Ստեփանոսի Տարսնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն Տիեզերական, Գ. տպագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 133:

6. Մ. Աւգերեան, Ծաղիկ Վարուց Սրբոց, Վեներիկ, 1800, էջ 254 - 255:

7. Documenti di Architettura Armena, No. 8, Agha'mar, p. 67, նկար քիւ 38:

Այս տեղի է ունեցել 886 թուականին, ուստի «Հոգեաց Վանքի Պատմութեան» գրութեան վաղագոյն եզրը պէտք է փնտռել այդ թուականից յետոյ: Գրուածքի մէջ, սակայն, կան ուրիշ տուեալներ, որոնք հնարաւորութիւն են տալիս աւելի ճշգրիտ պարզելու գրութեան շարադրման մերձաւոր ժամանակը:

Սորենացուն վերագրուած այս եւ վերը մէջբերուած տողերում յոյս է յայտնուած, որ Աստուած Սենեքերիմ թագաւորի թագը յանձնելու է Արծրունիներին («զթագն թագաւորին Սենեքերիմայ յորդիս քո դարձուցեալ յերկարաձգէ յերկրի»), իսկ Գագիկ Արծրունին, ինչպէս ասացինք արդէն, արքայական թագի արժանացաւ 908 թուականին:

Հենց այդ տարեթիւն էլ կարելի է հիմք ընդունել մեր «պատմութեան» շարադրման իրական թուականը որոշելիս: Սորենացու անունն օգտագործած մեր հեղինակը ոգեւորուած է Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց քաղաքական յաջողութիւններով, համոզուած, որ նրանք համագործակցելով մեծ նպաստ են բերելու հայրենիքի բարգաւաճման գործին:

«Զի որպէս երկուց մարդոց լինելութեամբ երկիրս հաստատեցաւ, — գրուած է «Պատմութեան» մէջ, — այսպէս ի ձեռն երկուց տանցդ, Արծրունեաց եւ Բագրատունեաց, այս աշխարհիս սերունդք բնակին: Եւ որպէս երկու աչք զբոլոր մարմին զարդարէ, այսպէս երկու կողմանքդ արեւելից եւ հիւսիսոյ լուսաւորին: Եւ որպէս երկու ձեռք միացեալ ի գործ պիտոյանան, այսպէս եւ երկիրս Հայոց ի ձէնջ գոյանան: Եւ որպէս ի վերայ երկուց ոտից բոլոր մարմինն հաստատի, այսպէս եւ ի ձեռն երկուց տանց ամենայն ազգք Հայոց հնազանդք լինելով՝ ի մի մարդ կատարեալ ի Քրիստոս լինին: Եւ դուք երկոքին ցեղք ընդ միմեանս անշարժ կայք»⁸:

Եւ ահա, 10-րդ դարի սկզբներին ստեղծագործող հայրենասէր հեղինակը ձգտում է քրիստոնէական հին աւանդութիւնների արծարծումով, Մովսէս Սորենացու նման համազգային հեղինակութեան անուան շահատակումով, իր հայրենի բնագաւառը համարելով Քրիստոսի առաքեալների եւ Գր. Լուսաւորչի գործունէութեան ասպարէզ՝ նոր փայլ հաղորդել Արծրունեաց թագաւորութեանը: Եւ եթէ այս պարզաբանումներից յետոյ փորձենք անդրադառնալ Մովսէս Սորենացուն վերագրուած «Հոգեաց Վանքի Պատմութեանը», որոշել նրա պատմական արժէքը եւ այլն, պէտք է արձանագրենք, որ այն բացարձակապէս անպիտան մի գրուածք է մեր թուարկութեան 1-4-րդ դարերի պատմութեան հարցերի լուսաբանութեան համար, սակայն

8. Սրբոյ Հօրն Մերոյ Մովսէսի Սորենացոյ Մատենագրութիւնք, էջ 284:

որոշելով նրա գրութեան իրական ժամանակը՝ 10-րդ դարի առաջին տասնամեակով, բանասիրութիւնը հնարաւորութիւն է ստանում օգտակար նիւթեր քաղել նրանից՝ ժամանակի քաղաքական ակնկալութիւնների, գաղափարական հոսանքների, որոշ շափով նաեւ հեթանոսական հին հաւատալիքների ու պաշտամունքային կեդրոնների մասին մեր գիտելիքներն ընդարձակելու համար: Միաժամանակ այն ուշագրաւ գրական մի յուշարձան է, որ հնարաւորութիւն է ընձեռում ուսումնասիրելու նաեւ միջնադարեան գրական արձակի արտայայտչական միջոցները, լեզուական իրողութիւնները, գրական հին աղբիւրներն ու եկեղեցական աւանդութիւններն օգտագործելու եւ մշակելու նորահնար եղանակները եւ այլն:

Սրանով չի սպառւում Հոգեաց վանքի հետ առընչուող հրաշապատումների շարքը: Կայ նաեւ աւանդութիւն վանքի անուանակոչութեան մասին: Վանքի մօտ կայ մի քարակոյտ՝ Հանգստաքար կոչուող յարմար մի քարով. վանք այցելող ուխտաւորներին պատմում էին, որ Աստուածածինն այդ քարի վրայ նստած երեւացել է Բարթողիմէոս առաքեալին ու հրամայել ձորի մէջ յանուն իր հոգու տաճար կառուցել, ըստ այդմ էլ վանքը կոչուել է «Հոգեաց վանք»⁹:

Բարթողիմէոս առաքեալի անուան հետ առընչուել են այլ վանքերի (մասնաւորապէս Ս. Բարթողիմէոսի վանքի¹⁰) «պատմութիւն»ներ, սակայն այս առումով շատ աւելի մեծ դեր է վերագրուել Թաղէոս առաքեալին, որին նուիրել են շատ մեծ թուով վանական հաստատութիւնների հիմնարկէքի հրաշապատում զրոյցներ:

9. Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի Վանքերը, Գ. մաս, Վիեննա, 1947, էջ 763:
10. Նոյնը, էջ 789 - 790 եւ այլն:

**AN EVALUATION OF THE ARMENIAN MEDIEVAL
"HISTORY OF VAN"**

LEVON KHATCHIKIAN

(Summary)

The documents — both primary and secondary — dealing with the growth of Christianity in Armenia are based on traditions, which were recorded in early Armenian literature and were developed in later centuries. Among primary sources are miniature historiographical sources. They do not shed much light on the subject matter which they discuss, but they are of great value for the study of the time and the place where they were written. One of them "The History of Van", was written around 908 A.D., when the Artzrouni Kingdom was established in Vaspourakan, Armenia. "The History of Van" is of great importance for the study of the political expectations and the ideological movements of the first decades of the 10th century in Armenia, as well as for acquainting us with the centers of the old heathen religion of the Armenians and its remnants. At the same time, it is an important literary document for the study of the Armenian literary language of the time.